

El teatre romà, noves dades sobre el procés d'urbanització de l'àrea portuària de Tàrraco

Josep Anton Remolà Vallverdú,* Jacinto Sánchez Gil de Montes*

1 Introducció

La intervenció arqueològica duta a terme al teatre romà de Tarragona l'any 2017 va ser motivada per l'execució del projecte de tractament de les restes de l'edifici antic, promogut pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i redactat per l'arquitecte Toni Gironès¹ (figura 1). Paral·lelament als treballs arqueològics es van dur a terme actuacions de restauració i neteja de les estructures antigues: eliminació de les restes de formigó contemporani adherides a la *cavea*, que en distorsionaven la visió, i restitució de diversos elements antics, com el *balteus* de marbre, que delimitava els *cunei* centrals de la *cavea*, trobats *in situ* durant les excavacions dels anys setanta del segle XX (Berges, 1982: 124, làmina 4).²

L'exposició no es vol limitar a presentar els resultats preliminars d'aquesta intervenció arqueològica. Voldríem fer, també, una relectura de l'edifici teatral i de les estructures de les fases precedents. Aquesta relectura parteix de l'anàlisi de les excavacions anteriors, algunes d'inèdites o de parcialment publicades, i de l'estudi de les estructures conservades dins del solar actual del teatre i de l'entorn, algunes de les quals han passat desapercebudes.

La intervenció arqueològica es va plantejar principalment en els sectors afectats per la construcció de l'estructura metàl·lica, ja que per col·locar els tubs de subjecció de l'estructura calia excavar mecànicament pous d'uns 15 cm de diàmetre. Aquesta intervenció va

* (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona – ACdPC).

1. El projecte consistia en la construcció d'una estructura realitzada amb corrugats, sostinguda per un conjunt de pilars de ferro que reproduïa el volum de la meitat inferior de la *cavea*, amb una passera a mitja altura per a l'accés dels visitants. També s'ha dut a terme la regularització dels nivells d'ús i la circulació de l'*orchestra* i les àrees adjacents, reproduint parcialment l'*aditus*. Motivats per aquest projecte arquitectònic, M. Miró va redactar el projecte d'intervenció arqueològica i la seva execució va ser encarregada i finançada pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
2. Agraïm a A. Lasheras i J. C. Ruiz els seus comentaris i consideracions.

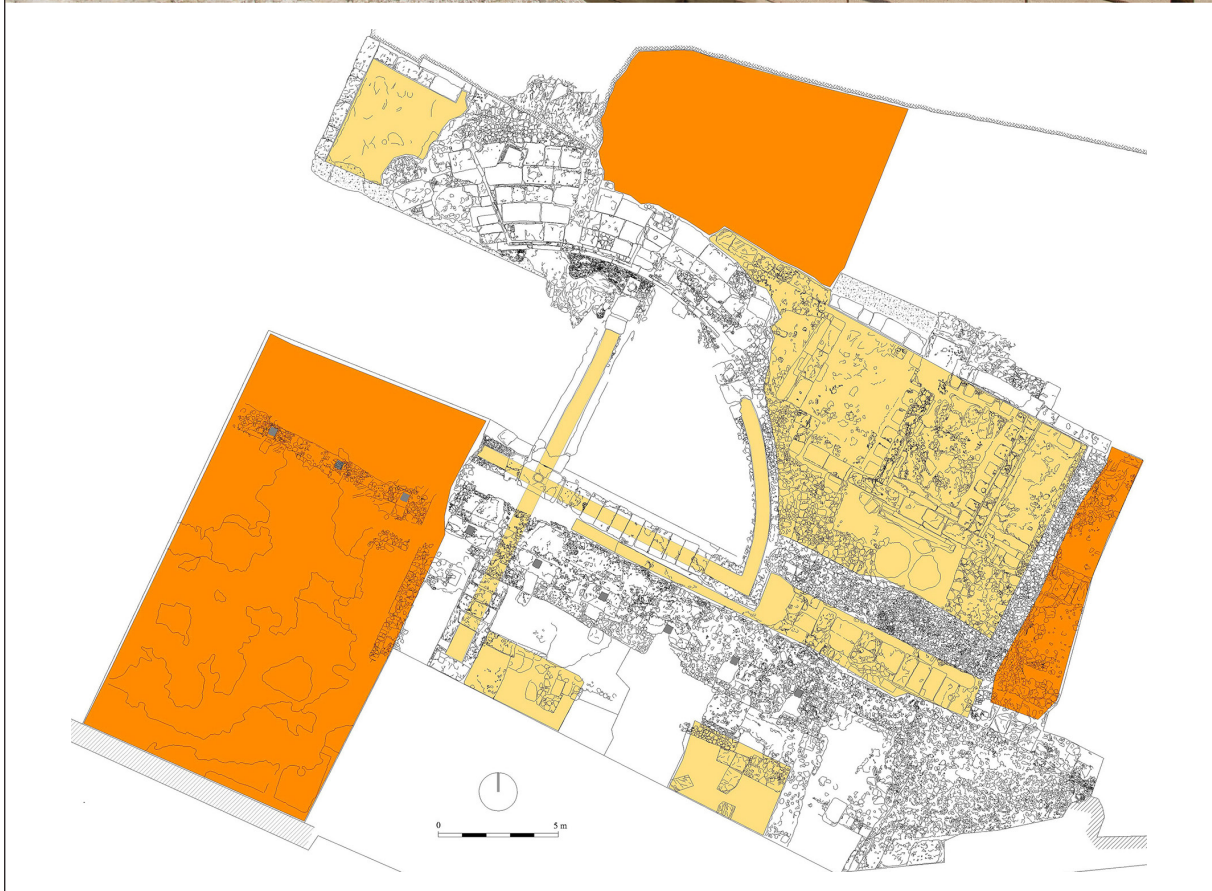

Figura 1. (Dalt) Vista des de l'est de l'estructura metàl·lica que reproduceix el volum de la part inferior de la cavea del teatre (foto dels autors). (Sota) Àrees intervingudes l'any 2017: en groc, els sectors excavats a mà i, en taronja, els intervinguts amb mitjans mecànics.

consistir en l'excavació manual en àrea³ dels àmbits afectats, fins a assolir el nivell geològic, i l'excavació mecànica de tres sectors molt afectats per la destrucció i posterior construcció dels edificis contemporanis. El més occidental d'aquests sectors tenia per objectiu localitzar els fonaments de la *scaenae frons* i les restes de la meitat occidental de l'*hyposcaenium*, i el segon i tercer sectors, a l'est i al nord, respectivament, construir els pilars de sustentació de l'estructura metàl·lica (figura 1). L'excavació arqueològica es va completar amb l'extracció de mostres per a un futur estudi micromorfològic⁴ d'una sèrie de nivells que ens podria aportar dades rellevants sobre els processos formatius de l'estratigrafia documentada.

2 Ubicació

Actualment, el solar on hi ha el teatre romà està situat entre els carrers de Caputxins i de Sant Magí, a la part baixa de la ciutat, i en concret al barri portuari de Tarragona (figura 2). Per reconstruir la topografia original on es va implantar el teatre s'ha de tenir en consideració el penya-segat que unia els dos turons o promontoris⁵ que emmarcaven el port antic, erosionat transversalment per un torrent que esdevé el col·lector principal d'evacuació d'aigües d'aquest vessant del turó tarragoní (figura 2).

El teatre es va construir en un espai feixat en tres nivells a partir de la primera meitat/mitjan segle I aC. La terrassa superior correspondria al capdamunt del penya-segat, on s'alçava el poblat ibèric i, més tard, el fòrum de la colònia; per sota –amb uns onze metres

de desnivell–, s'estendria una terrassa intermèdia que resseguiria en paral·lel la línia del cim del penya-segat i, finalment, una terrassa inferior que coincidiria aproximadament amb la cota de circulació de l'àrea pròpiament portuària. A la terrassa intermèdia sobresortiria perpendicularment una mena d'esperó⁶ d'orientació NE-SO, amb una cota inferior a aquesta, però més alta que la del nivell inferior.

3 Abans del teatre (segles II-I aC)

Les evidències més antigues documentades en aquesta intervenció corresponen al fons de dues sitges⁷ contigües excavades a les argiles naturals (figura 3). No disposem d'arguments sòlids per situar-ne la construcció i el període d'ús, possiblement dins del segle II aC. Es van reblir, durant la primera meitat del segle I aC, amb un farciment format principalment per fragments d'àmfora itàlica amb una escassa presència de ceràmica de vernís negre i ceràmica de cuina itàlica. És de destacar la troballa en aquests nivells de farciment d'un fragment de copa de ceràmica italo-megaresa signada *in tabula ansata* per *Herakleides*, un ceramista oriental establert a l'actual Tívoli (Itàlia central).⁸

Al voltant de mitjan segle I aC es constata una alteració de la topografia lligada a una profunda remodelació urbanística de l'àrea a l'entorn de l'extrem oriental del port romà (figura 4). Les sitges són escapçades en un procés més ampli de regularització que prepara el terreny per a la construcció d'un carrer que ascendia des del nivell del port fins a la terrassa superior, un emplaçament de la plaça pública/fòrum

3. L'excavació es va realitzar amb un equip format per dos tècnics i vuit auxiliars d'excavació. Agraïm el treball de l'arqueòleg J. F. Roig.

4. Estudi en curs per part d'un equip de la UB, dirigit per les doctores M. Berguedà i M. Mateu. També estan en curs els estudis de fauna, a càrrec de K. Tardio (University of North Carolina – ICAC), i les anàlisis de ceràmiques de vernís negre, a càrrec de M. Madrid (UB).

5. El més oriental es va desmuntar per emprar els materials en la construcció del port a partir de finals del segle XVIII.

6. És possible que aquest es regularitzés per construir-hi el teatre, en concret l'*hyposcaenium* i la *scaenae frons*.

7. Tenen un diàmetre màxim d'1,5 m i una secció en U que es tanca als extrems.

8. Agraïm a M. C. Leotta i P. Puppo el seu assessorament expert i les indicacions respecte a aquesta peça (Leotta, 2017).

Figura 2. (Dalt) Gravat del segle XIX en què s'indica la ubicació del teatre romà entre els dos promontoris de la part baixa de la ciutat (Plan des Attaques de Tarragone. Assiégée & prise d'Assaut le 28 Juin 1811. ICGC). (Sota) Situació del solar actual on hi ha les restes del teatre romà (ICGC).

Figura 3. Planta de situació i vista des de l'est de les sitges tardorepublicanes (foto dels autors).

Figura 4. (Dalt) Planta reconstructiva de la primera meitat/mitjan segle I aC.
(Sota) Foto des del SO del pavelló oriental de l'edifici comercial (Propostes Creatives, SL).

de la colònia.⁹ No ha estat possible determinar-ne amb exactitud l'amplada, que potser podríem deduir a partir de la distància –uns 12 metres–¹⁰ que separa la façana dels edificis comercials situats al nord i la part posterior de les edificacions (magatzems, possiblement) situades al nivell de circulació del port, dels quals parlarem tot seguit.

Aquesta via, amb la mateixa orientació que la trama urbana de l'àrea residencial intramurs, giraria al nord-est, a l'altura de les estructures de carreus localitzades als anys setanta del segle passat a l'oest del solar del teatre,¹¹ continuant fins a la plaça del fòrum colonial; en concret, fins a l'emplaçament del temple principal.

El carrer estava delimitat al nord per un edifici en *opus quadratum*¹² situat a la terrassa intermèdia, format per dos pavellons alineats i separats 5 m entre si, en un punt on aflora la roca.¹³ Cada pavelló estava constituït per un conjunt d'àmbits rectangulars, possiblement *tabernae*, que s'obrien al carrer. El pavelló occidental, de 12 m de longitud per 6,6 m de fons total (5,45 m de fons interior), estaria format per dues *tabernae*.¹⁴ L'oriental, de més de 21 m de longitud, estaria format per almenys quatre *tabernae*, de 5,25 m, 4,07 m i 3,95 m d'amplada¹⁵ i les mateixes mesures de fons que l'occidental (figura 4).

Per construir-lo es va retallar parcialment la part inferior del penya-segat i es van excavar les rases constructives dels fonaments dels murs. L'edifici es va començar a construir per la façana. L'amplada (1,8 m) i la profunditat (1,25 m) de la rasa necessària per dur-lo a terme són diferents a les dels altres murs que formen l'edifici. Al fons de la rasa es van col·locar carreus de través, deixant entre ells un espai d'uns 0,3 m, que es va omplir amb terra compactada i roca piconada (figura 5). Sobre aquesta primera filada es van col·locar dues fileres de carreus al llarg que serveixen de base per a una nova filada de carreus al llarg (banqueta intermèdia) i, també, als carreus, col·locats a través i separats per un espai de 0,3 m, que formen la fonamentació dels murs transversals i de tancament posterior de les *tabernae*.¹⁶

Per sobre d'aquesta nova filada de carreus, que formarien les banquetes dels murs, es col·loca una nova filada al llarg que formaria la part superior de la fonamentació de tots els murs. A la façana, per col·locar aquesta banqueta superior, es va marcar una línia incisa damunt els carreus de la banqueta intermèdia. Damunt d'aquesta es va col·locar una nova filada de carreus al llarg que correspon a la primera filada dels paraments. L'amplada dels murs és variable, entre 0,60 m al mur de façana i 0,50 m als transversals. Una vegada es remunten els

-
9. Un cop regularitzada aquesta terrassa i assolit el nivell adequat, possiblement amb un pendent regular, es va estendre una capa de picadura de pedra del Mèdol/soldó compactada. Per sobre d'aquesta es va documentar una alternança de capes d'ús amb altres de graves i picadura de pedra del Mèdol/soldó. Aquesta seqüència es va documentar en el perfil deixat per un retall posterior que afectava els farciments de les sitges.
 10. Una amplada similar a la de les vies principals d'accés a la ciutat, com la via marítima/portuària i la del Camí de la Fonteta (uns 10 m) (Lasheras, 2018).
 11. D'acord amb la documentació fotogràfica conservada a l'arxiu del COAC de les excavacions de P. M. Berges l'any 1976.
 12. Aquestes estructures ja es van posar parcialment al descobert en les excavacions de l'any 1976, tot i que es van interpretar com a "elementos de la subconstrucción" de la *cavea* (Berges, 1982, p. 118).
 13. Per aquest espai passarà més endavant l'eix de simetria del teatre.
 14. No s'han trobat les restes del mur transversal que estaria sota les grades del teatre.
 15. L'amplada de la *taberna* més oriental no es va poder determinar a causa de la destrucció que va patir com a conseqüència de la construcció de la fàbrica d'oli.
 16. Els murs transversals de les *tabernae* es recolzen a l'extrem oriental de la banqueta i no al centre, com seria el més normal.

Figura 5. Detall de la fonamentació de la façana meridional de l'edifici comercial (foto dels autors).

paraments amb carreus de diferents mesures es desbasten per allisar-los formant l'acabat final.¹⁷ No es van conservar els paviments originals de les *tabernae*, només en alguns punts es conserva la preparació a base de terra piconada sobre la roca.

L'ús de solucions arquitectòniques diferenciades a la façana i a la resta dels murs de les *tabernae* és conseqüència del tipus de substrat geològic en què se sustenten. Sorres i argiles en el cas de la façana i roca calcària i margues a la resta. Això s'aprecia clarament a la *taberna* més occidental del pavelló oest, on els murs es recolzen directament sobre la

roca sense banqueteta de fonamentació. Les portes d'entrada a l'edifici tenen una amplada de 2,24 m, una distància que es va marcar mitjançant unes línies transversals incises i pintades de color vermell, a la banqueteta intermèdia. Els llindars, que no s'han conservat, recolzaven en uns encaixos fets als carreus de les banquetes superiors del mur de façana. Finalment, les rases constructives es van farcir mitjançant la compactació de triturat de la roca i argiles de color vermellós.

Des del punt de vista interpretatiu es podria dir que es tracta d'un edifici possiblement públic, per la seva ubicació i tècnica constructiva a base de grans carreus, i de caràcter mercantil, per les seves característiques formals.¹⁸

La façana sud del carrer estava delimitada, com dèiem, per la part posterior d'una bateria d'àmbits rectangulars de grans dimensions construïts en maçoneria de pedres lligades amb morter i reforçades amb carreus (figura 6). Aquestes estructures, situades a la terrassa inferior (a la cota del port), es van documentar en les excavacions del 1976, en el que més tard serà l'*hyposcaenium* del teatre (Berges, 1982, p. 128, làmina 12). L'escassa superfície excavada fa que no es puguin definir completament aquests àmbits. La proximitat al port i la seva planta arquitectònica fan pensar en un edifici de caràcter mercantil o d'emmagatzematge. Aquest edifici limitaria per l'oest amb l'esperó que separa els magatzems d'època d'August documentats a l'àrea del nimfeu adjunt al teatre (Mar [et al.], 1992).

Seguint aproximadament l'eix del carrer, a uns 5 m al sud de l'edifici comercial en *opus quadratum*, en paral·lel a la façana, es van documentar quatre grans basaments, també en *opera quadrata*, disposats en línia i ja visualitzats parcialment en les excavacions de l'any 1976 (Berges, 1982, p. 126, làmina 8) (figura 7). Per

17. El mur de tancament posterior es conservava fins a la sisena filada del parament.

18. Aquesta interpretació ja havia estat proposada per l'equip dirigit per M. Roca (Mar [et al.], 1992, p. 14-16). Posteriorment, aquestes estructures s'han identificat com a part d'una muralla de tipus hel·lenístic, construïda amb el sistema de casamates, similar a la muralla púnica de Cartagena (Mar [et al.], 2012, p. 95).

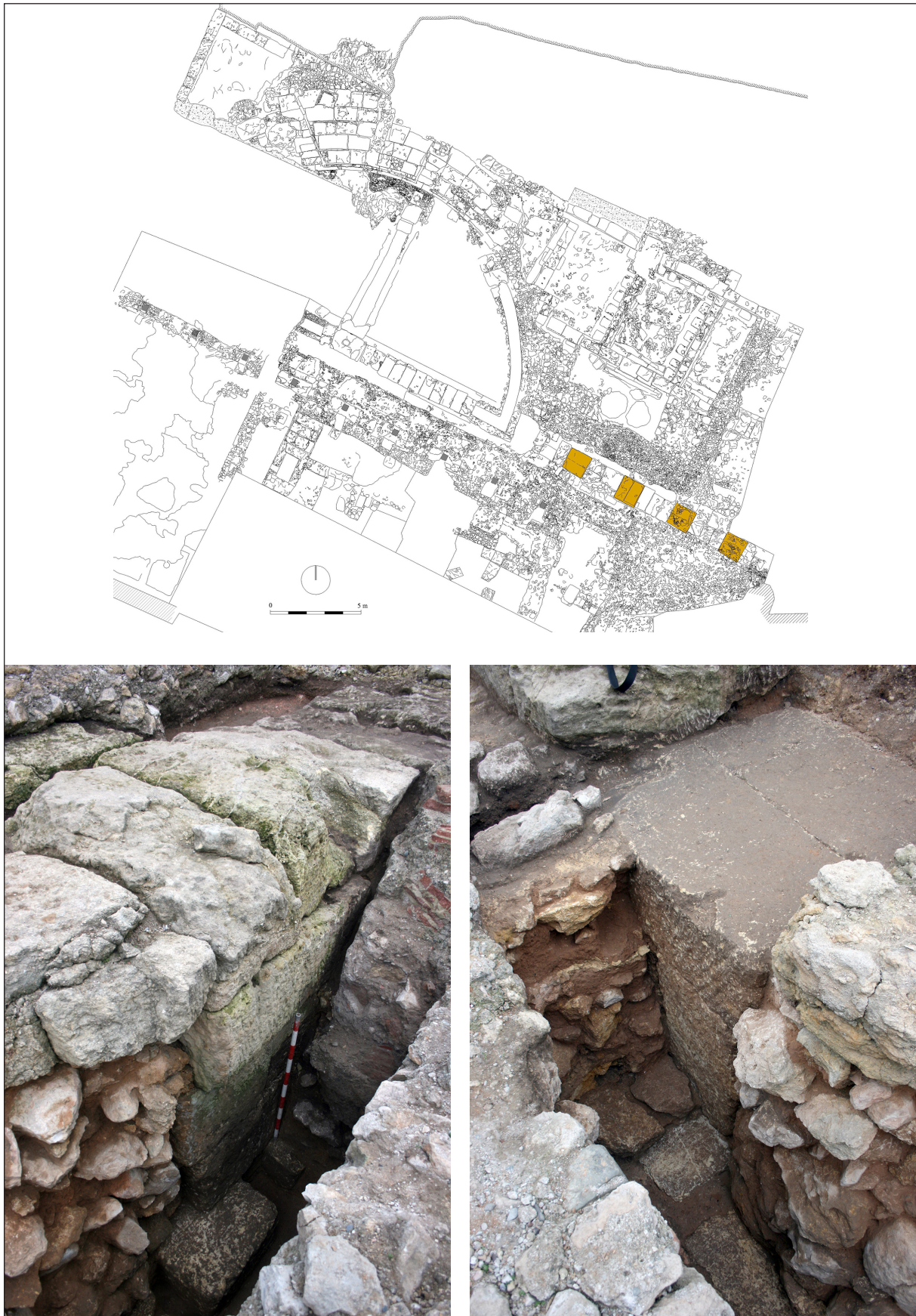

Figura 6. (Dalt) Planta de situació dels basaments. (Sota) Detall de dos dels basaments del possible aqüeducte (foto dels autors).

Figura 7. Murs dels possibles magatzems portuaris localitzats a l'hyposcaenium del teatre (foto dels autors).

a la seva construcció es va excavar una rasa lineal, correguda, a l'interior de la qual es van alçar, a intervals de 2 m, els fonaments formats per una banqueta de carreus col·locats de través,¹⁹ sobre la qual recolzen els basaments quadrangulars d'1,3 m de costat en *opus quadratum* amb carreus de pedra del Mèdol/soldó col·locats al llarg i de través en filades alternes (se n'han conservat quatre). Aquests carreus no estan col·locats a plom i alguns sobresurten més que d'altres. Finalment, la rasa es va reomplir amb capes de pedres irregulars i argiles vermelloses. Per sobre d'aquests farciments i entre els basaments, possiblement a cota de circulació, es van col·locar una sèrie de carreus de través, la funcionalitat dels quals no es va poder determinar.

Des del punt de vista interpretatiu se'ns plantegen dues hipòtesis. Una primera, que identificaria aquests basaments com la fonamentació d'un pòrtic davanter situat a uns 5 m de la façana de l'edifici comercial en *opus quadratum*. Això comportaria desplaçar la via cap al sud del pòrtic o que, en aquest tram, funcionés com un carrer cobert. De tota ma-

nera, el ritme dels basaments, cada dos metres, donaria una sensació de poca permeabilitat entre l'exterior i l'interior del pòrtic. Una segona hipòtesi, per la qual ara com ara ens decantem, és identificar-los, per la seva potència constructiva, com les bases dels pilars d'un pont d'aqüeducte construït entre la sortida del *cuniculus* (canal d'aqüeducte excavat a la roca) identificat en la dècada dels noranta del segle passat a l'oest del teatre (Macias, Puche, 2005; Burès [et al.], 1998) i dos grans basaments (de dos metres de costat²⁰) documentats en la dècada dels setanta al número 3 del carrer de Rebolledo²¹ (Papiol, 2004). Tant el *cuniculus* com els basaments segueixen aproximadament una mateixa orientació que conduiria, finalment, a l'extrem oriental del port romà, per abastir d'aigua, presumiblement, grans dipòsits portuaris, no identificats.

4 El teatre (s. I dC)

L'elecció d'aquest espai, urbanitzat i públic, per a la construcció del teatre en la primera meitat del segle I dC està condicionada per la seva ubicació entre el port i el barri annex i el fòrum de la colònia, els principals equipaments públics que configuren la part baixa de la ciutat romana. Una elecció afavorida per una topografia a dos nivells que va facilitar la construcció de la *cavea*, en part adossada al penya-segat. El pendent, feixat des de mitjan segle I aC, salvava el desnivell existent entre la plataforma superior, presidida pel fòrum de la colònia, i el pla inferior on hi havia el port.

Per facilitar-ne la descripció i la comprensió, ens referirem a les principals parts arquitectòniques del teatre, fent un especial èmfasi a la graderia, lloc on es van centrar la majoria de les actuacions (figura 8).

19. Deixant entre aquests un espai, una tècnica semblant a la constatada en el cas de les *tabernae* de l'edifici mercantil.

20. La distància entre aquests era d'uns 8 m. De tota manera, no podem descartar l'existència d'altres que no fossin detectats, atesa les dificultats i els inconvenients que van acompanyar aquesta intervenció d'urgència.

21. A partir de la documentació textual, la planimètrica i la gràfica conservada a l'arxiu del MNAT.

Figura 8. Foto zenital que indica les parts principals del teatre (Propostes Creatives, SL).

4.1. Scaena

4.1.1. Scaenae Frons

El front escènic va ser descobert per primera vegada durant els treballs arqueològics desenvolupats l'any 1919 per l'IEC²² –dirigits principalment per F. Carbó i J. Colomines, amb la supervisió de J. Puig i Cadafalch– amb motiu de la construcció dels dipòsits d'una fàbrica d'oli (Puig i Cadafalch, 1915-1920; Oliva, 1919)²³ (figura 9). Es van identificar les restes de la meitat occidental de la *scaenae frons* a

mesura que n'avançava la destrucció per anivellar el solar.

La construcció del teatre es va iniciar, versemblantment, per l'alçat de la *scaenae frons* i els *parascaenia*. Per construir aquestes parts de l'edifici es va realitzar una fonamentació rectangular amb dos apèndixs quadrangulars a manera de cossos emergents sobre els quals es construeixen els *parascaenia*. Tècnicament, aquest enorme massissat d'*opus caementicium* s'adapta a la topografia preexistent. L'extrem occidental es construeix amb encofrat sobre la roca calcària de l'esperó que sobresurt de

22. Per a l'anàlisi historiogràfica de les intervencions arqueològiques dutes a terme al teatre fins al 1977 vegeu Massó, 2015.

23. Es conserva una llibreta manuscrita amb el diari de les excavacions redactat per F. Carbó (1919), un document excepcional per al coneixement del monument (Carbó, 1919).

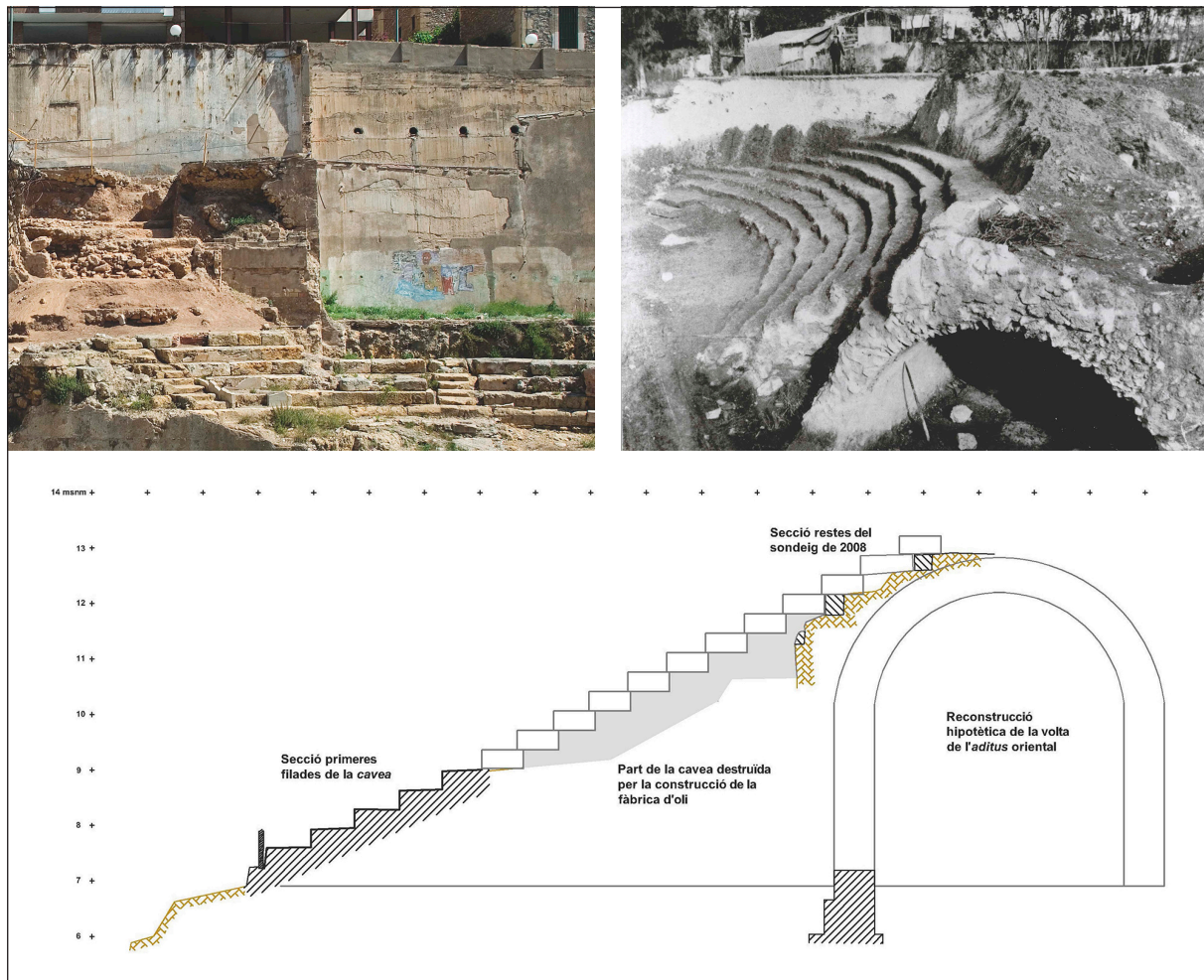

Figura 9. (Dalt, esquerra) Sondeig de l'any 2008 (Arxiu MNAT / R. Cornadó).
 (Dalt, dreta) Imatge del teatre de finals del segle XIX (G. Torres).
 (Sota) Reconstrucció de la secció de la cavea en relació amb la volta que s'obre a l'aditus oriental del teatre.

la plataforma intermèdia, mentre que per a la construcció de l'extrem oriental, a un nivell de circulació inferior, es desmantella parcialment l'edifici portuari anterior i s'excava una rasa constructiva per fer-hi els fonaments del *parascaenium* oriental. En aquest cas, la part aèria es construeix amb encofrat i la soterrada, *a sacco*. Finalment, tot l'espai es farceix amb una sèrie de nivells de composició heterogènia que regularitzaven l'espai davant de la *scaenae frons*.

Sobre aquest gran massissat d'*opus caementicium* es va alçar el mur de la *scaenae frons*, una estructura mixtilínia articulada amb tres

portes, les *valvae* (figura 10). De la *valva* central (*regia*), de planta semicircular (Remolà, Sánchez, 2008), només es van conservar les empremtes dels carreus damunt de la fonamentació i una petita part de la base d'una escala d'accés a aquesta. Només queden traces de la *valva* oriental, de planta probablement circular com l'anterior per les empremtes dels carreus espoliats que la formaven.²⁴ L'occidental va ser destruïda l'any 1919. Del *parascaenium* oriental, a més de la fonamentació, es va conservar part de la preparació del paviment.

24. Gran part d'aquesta estructura es conserva encara sota el carrer de Sant Magí.

4.1.2. *Hyposcaenium*

Sota l'escenari hi ha l'*hyposcaenium*, un àmbit soterrat delimitat al nord pel mur del *pulpitum* i part dels murs de l'*aditus*, a l'est, pel *parascaenium* oriental; al sud, per la *scaenae frons*, i a l'oest, pel *parascaenium* occidental. Un cop completada la fonamentació de la *scaenae frons* i els *parascaenia*, obra unitària, es van construir els fonaments meridionals d'un dels murs que sostenen les voltes dels dos *tribunalia* i que delimiten pel sud l'*aditus*, dels quals només es va documentar l'oriental. Es tracta d'una estructura amb banqueteta feta *a sacco* i realitzada amb *opus caementicium* encofrat dins d'una rasa lineal. Posteriorment, es va alçar la fonamentació del mur del *pulpitum*, una estructura feta també *a sacco* en *opus caementicium*, la forma de la qual probablement es dissenya preveient la construcció dels pous de l'*aulaeum*. Una vegada acabades aquestes estructures, es col·loquen una sèrie de carreus disposats regularment en vertical destinats a sostenir la tarima de fusta de l'escenari²⁵ (figura 10).

4.1.2.1 *Aulaeum*

Els carreus verticals esmentats limiten pel sud amb el fossat de l'*aulaeum*. Es tracta de deu pous de planta rectangular d'1,1 m per 0,67 m d'amplada màxima, separats uns 2,7 m. Aquests pous es coronen amb un carreu amb un forat quadrangular de 0,3 m de costat destinat a encaixar-hi l'estoig on aniria allotjat el suport que pujava l'*aulaeum*. Al sud d'aquest forat n'hi ha un altre que serveix per allotjar-hi el contrapès que permet accionar el suport (figura 10). Tot aquest sistema era mogut per un cabestrant situat a l'extrem oriental de l'*hyposcaenium*, del qual només es va conservar el car-

reu amb un forat circular al mig on encaixava l'eix del mecanisme, trobat a la intervenció del 1976 (Berges, 1982, p. 120).²⁶

4.1.3. Mur del *pulpitum*

El mur del *pulpitum*, que separa l'*hyposcaenium* de l'*orchestra*, presentava la cara visible decorada amb una alternança de tres exedres semicirculars i quatre rectangulars. Les exedres estaven pavimentades amb plaques de marbre.²⁷ Actualment només es conserven restes de dues exedres, la central i la que la segueix, rectangular, a l'est, en la qual es documenten fragments de les plaques de marbre usades per anivellar el conjunt de plaques del paviment.

4.2. *Orchestra* i *aditus*

L'*orchestra* és l'element central del teatre. Es tracta d'un espai semicircular, situat a la terrassa intermèdia, al qual s'accedia des de l'exterior a través de dos corredors denominats *aditus*. Sota el paviment de l'*orchestra* discorrien els canals de drenatge, construïts, molt probablement, al mateix temps que el front escènic. Es tracta de tres canals comunicats entre si, en què els dels extrems tenen la forma de l'*orchestra* i el central, el principal, de planta lineal, és el que se situa a l'eix del teatre. Aquest darrer, de 0,77 m d'amplada i 0,73 m de profunditat, travessa tant el mur del *pulpitum* com la fonamentació del front escènic. En aquest últim tram, el canal apareix amb coberta en forma de volta encofrada amb una cintra. La coberta de tots els canals està feta de lloses de pedra del Mèdol/soldó. És interessant ressaltar que les peces que cobrien el canal oriental es van obtenir serrant per la meitat carreus provinents

25. Els carreus recolzaven sobre una fonamentació de planta quadrangular en *opus caementicium a sacco*. Els situats més a l'oest es van documentar en les excavacions de F. Carbó (1919) (Puig i Cadafalch, 1934, p. 194, fig. 251).

26. Es va interpretar com a element de recolzament de la maquinària encarregada de posar en ús i moviment els efectes especials de les representacions.

27. En les excavacions de l'any 1976 es van documentar *in situ* plaques de marbre negre i rosaci a la base de l'exedra central, de planta semicircular (Berges, 1982, p. 119).

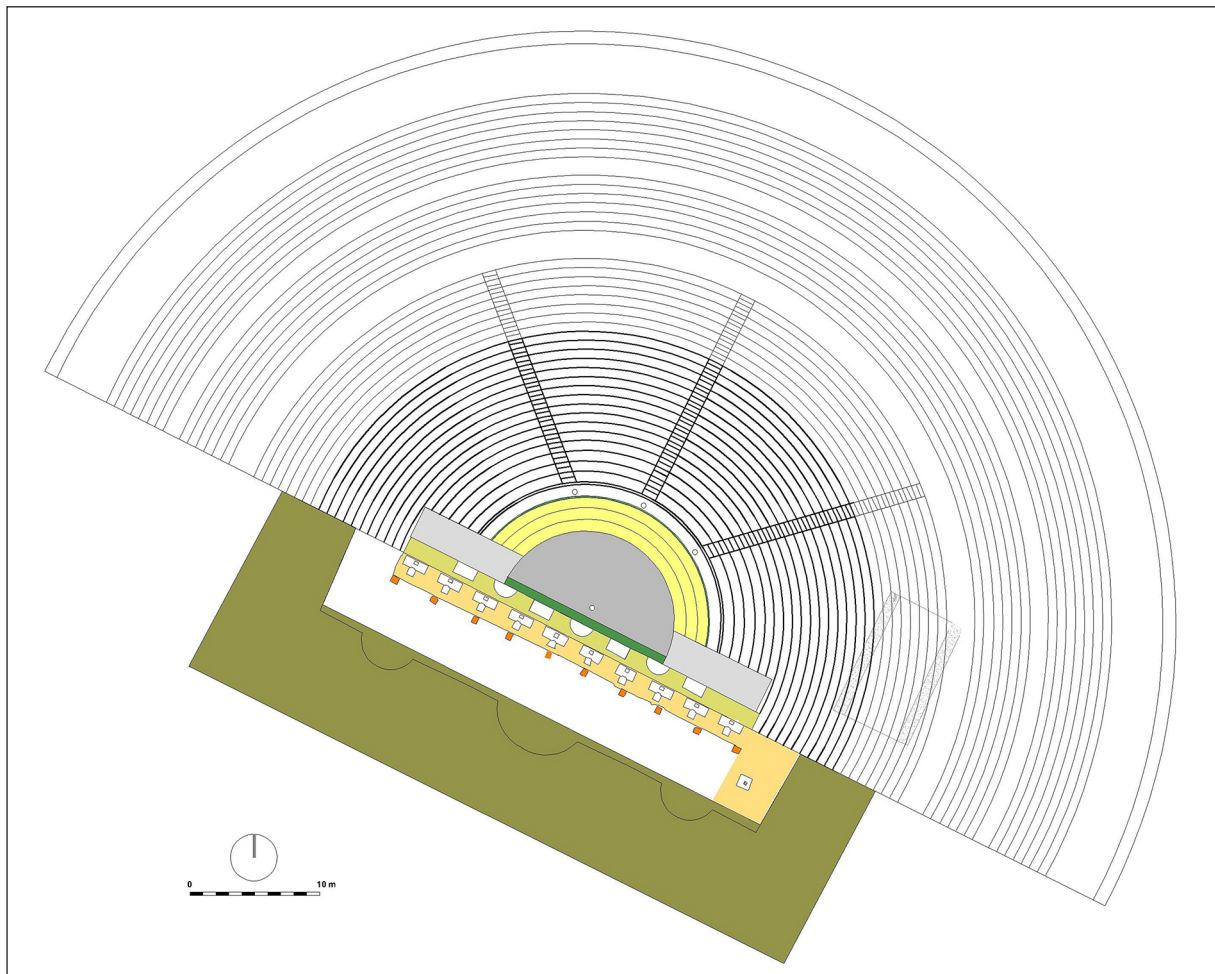

Figura 10. Reconstrucció hipotètica de la planta del teatre.

del desmantellament d'estructures anteriors al teatre.²⁸ Una vegada tallats *in situ* es col·locava una meitat al costat de l'altra, sempre amb la cara tallada deixada a la vista. Al principi de cada canal, i coincidint amb les tres escales centrals d'accés a la *cavea*, es va ubicar un embornal que recolliria les aigües canalitzades per les escales. L'embornal central estava tancat amb una reixa metàl·lica, avui desapareguda, i els laterals, amb una peça de marbre.

Del paviment de l'*orchestra* només s'han conservat unes lloses de marbre *cipollino* al costat del mur del *pulpitum*, que formaven una

mena de sanefa elevada 5 cm per sobre del paviment de marbre original, del qual no es conserva cap placa. Aquestes lloses de *cipollino* estaven rematades amb una motllura de quart de cercle còncau. A l'extrem nord de l'*orchestra* es van trobar restes del paviment de la *praecinctio* que separava la primera filada de seients i la *proedria*. Es tracta d'un paviment de morter de calç i sorra amb fragments de pedra del Mèdol/soldó. Aquest paviment estaria separat dels tres esglaons de marbre, que, creiem, formarien la *proedria*, per un *balteus* de marbre del qual no s'han trobat evidències *in situ*.

28. En la cara tallada es conserven els microsolcs deixats per l'eina que mai arribaven a l'extrem del carreu, ja que quan faltava poc, se separaven les dues meitats amb falques.

Com s'ha dit abans, l'accés des de l'exterior a l'*orchestra* es fa a través de l'*aditus*. De la part oriental només es conserva la fonamentació en *opus caementicium*, i de l'occidental, una petita part del parament sud, realitzat en *opus quadratum*, amb carreus de pedra del Mèdol/soldó. És de destacar que l'*aditus* fossilitza el traçat del carrer existent abans de la construcció del teatre, mantenint, amb paràmetres diferents, la connexió entre l'edifici teatral i el fòrum de la colònia, espais destacats de l'escenografia de poder que representen.

4.3. Cavea

La construcció del teatre es completaria amb la graderia o *cavea*. El primer pas va consistir en el desmantellament de les estructures precedents, la qual cosa va afectar especialment l'edifici de *tabernae* de la terrassa intermèdia. Posteriorment, es procediria a l'excavació de la roca del penya-segat per crear el pendent adequat per a la disposició de les filades de seients.

Des d'un punt de vista tècnic, se'n podria dividir la construcció en tres sectors amb comportaments distints en funció de la topografia, el tipus de substrat geològic i de les preexistències arquitectòniques. El primer sector correspondria a les primeres filades de la *ima cavea*, les quals es van construir damunt les restes de l'edifici comercial de *tabernae*. El segon sector aprofita el substrat rocós del penya-segat, mentre que el tercer sector es construeix exempt amb murs radials i perimetrals, englobant

probablement una part de la *media* i tota la *summa cavea*.

La primera estructura construïda de la *cavea* és la volta realitzada perpendicularment al mur nord de l'*aditus*, la qual es conservava gairebé completa a finals del segle XIX i va ser descrita per B. Hernández Sanahuja (Hernández, Morera, 1892, p. 42-45).²⁹ D'aquesta estructura, de 4,5 m de llum, actualment només es conserva el mur occidental, de 0,7 m d'amplada, construït en maçoneria de pedres lligades amb morter de calç, possiblement encofrat, sobre una banqueteta feta a *sacco* en *opus caementicium* d'1,35 m d'amplada.³⁰ Aquesta volta, que s'obre a l'*aditus* est, serveix de base a la part oriental de les primeres grades.

Per construir les grades inferiors, fetes amb carreus de pedra del Mèdol/soldó, es van desmantellar parcialment els murs transversals i de façana, en *opera quadrata*, de l'edifici comercial de *tabernae*. L'interior dels diferents àmbits que formaven aquesta edificació es van reomplir amb una superposició de capes en pendent formades per pedres heteromètriques, ceràmica, ossos, fragments de carreus i terra argilosa,³¹ que formen la base de la construcció de cada grada de seients. La primera línia de carreus, a manera de sòcol, separa l'*orchestra* de la primera filada de seients i és on es col·locarien els peus dels espectadors que ocupaven aquest espai. Una vegada col·locada aquesta primera línia de carreus, es farcia amb morter de calç i sorra l'espai posterior, delimitat entre aquests i la capa de farciment de terra i pedres, creant així la base de la primera rengle-

29. Aquesta volta es va interpretar com l'inici d'una volta anular del teatre que servia per distribuir l'accés separat dels espectadors (Mar [et al.], 2012, p. 303-305). Atenent a la descripció que es fa d'aquesta estructura a finals del segle XIX i a l'anàlisi de les restes encara conservades, considerem que el teatre romà de Tàrraco no va tenir aquest tipus de volta perimetral.

30. Aquest mur es lliura perpendicularment al mur de carreus posterior de la *taberna* més oriental de l'edifici comercial d'*opus quadratum* de la fase precedent.

31. S'han excavat diferents nivells constructius (UE 2002, 2060, 4003, 4404, 4006, 4008, 4009, 4004 i 4003), tots caracteritzats per una elevada fragmentació i residualitat (ceràmiques de vernís negre, àmfores itàliques Dressel 1A...), com correspon, generalment, a aquest tipus de contextos. De manera preliminar podem apuntar la presència de TSI de les formes *Conspectus* 4, 12, 11.1.4, 12.3, 18, 20.1, 21?, 17.1.1, 36? i 36.4.2?. Pel que fa a les àmfores, constatem la presència d'àmfores tarraconenses (Pasqual 1 i Dressel 2-4), sudhispàniques (Haltern 70 i Dressel 7-11), itàliques i oriental (àmfora ròdia). Un conjunt que, a l'espera de l'estudi en detall, suggereix un *terminus post quem* de canvi d'era.

ra de seients. Una vegada col·locats els carreus d'aquesta primera filada, es farcia novament la part posterior amb morter de calç i pedres, que servia de base a la renglera de seients següent, i així successivament fins a la cinquena filada, en la qual, per col·locar els carreus situats a l'eix del teatre, va caldre retallar la roca. És en aquest primer sector on s'han conservat cinc filades de seients. Les dimensions dels quatre primers són força regulars (entre 0,31 m i 0,34 m de contrapetja i entre 0,79 m i 0,80 m de petja), mentre que el cinquè té 0,33 m de contrapetja i 0,70 m de petja.

En el segon sector, la *cavea* es construeix retallant la roca del penya-segat per formar el pla inclinat de la graderia. El sistema va consistir a excavar els esglaons a la roca, posteriorment es col·locaven els carreus de la filada corresponent i l'espai que quedava entre el carreu i el tall en la roca es reomplia amb morter de calç i pedres. Els carreus de la filada següent es recolzarien, encavalcant-se, sobre la part posterior dels anteriors i la capa de morter de calç amb pedres. Aquesta tècnica constructiva es va documentar en les excavacions de F. Carbó (1919) i en el sondeig dut a terme l'any 2008 a la plataforma de formigó situada entre el carrer de Caputxins i les restes de les grades que actualment es conserven (Remolà, Sánchez, 2008). En el sondeig de l'any 2008 es va documentar un canvi en el sistema de construcció relacionat amb la presència d'un gran retall a la roca d'origen antròpic o natural. En aquest cas, la construcció de la *cavea* segueix el model del primer sector: elevació de cota mitjançant capes de farciment (pedres i terra) amb *opus caementicium* entre aquestes i els carreus.

El tercer sector correspondria a la part superior de la *cavea*, que coincidiria amb la part alta del penya-segat. En aquest punt, la *cavea* estaria construïda sobre una sèrie de murs radials que partirien d'un mur perimetral i finalitzarien en el mur de tancament septentrional de l'edifici escènic. Evidències d'aquestes es-

tructures radials, construïdes en *opus caementicium* encofrat sobre fonamentacions *a sacco*, es van documentar al número 5 del carrer de Caputxins (Dasca, 1990 i 1991; Gebellí, 1999; Martí, 2000), al mateix carrer de Caputxins (Dupré, 1987) i a la part nord del solar actual del teatre, un espai que no es va veure afectat per la construcció de la fàbrica d'oli.³² Del mur perimetral, d'on partirien els murs radials, no es conserven avui dia evidències. Malgrat això, durant la intervenció arqueològica de 1919, F. Carbó troba un tram d'aquest mur i l'interpreta com el mur de tancament de l'edifici, una opinió coincident amb la de J. Puig i Cadafalch (Puig i Cadafalch, 1915-1920 i 1934).

La restitució de la *cavea* del teatre a partir d'aquesta anàlisi de la documentació arqueològica no està exempta de dificultats, atès, en gran part, el pèssim estat de conservació, fruit de campanyes de demolició continuades i sistemàtiques. Per reconstruir-ne la fisonomia original, és fonamental tenir en compte les fotografies de l'any 1885 de la meitat oriental de la *cavea*. En aquestes es poden apreciar almenys deu filades de seients (les inferiors conservaven restes dels seients) i l'absència d'una *praecinctio* que servís de passadís de separació entre l'*ima* i la *media cavea*. Un altre element destacable és la volta que s'obre perpendicular a l'*aditus*, de la qual es conserva el mur occidental. Per ubicar aquests seients en alçada, és a dir, a quines filades de l'*ima cavea* corresponen les que apareixen a la fotografia, cal tenir en consideració els resultats del sondeig excavat l'any 2008 (Remolà, Sánchez, 2008). Per comprovar-ne la posició més o menys exacta es va traslladar la secció dels seients conservats a les cinc primeres grades i les empremtes trobades al sondeig esmentat (figura 9). El resultat va permetre constatar la coincidència de les grades de la fotografia amb la ubicació de les trobades l'any 2008. Així, doncs, podem concloure que fins a la filada 15 no hi ha una *praecinctio* de separació entre els dos sectors inferiors de la

32. Aquest se situa a l'actual tall del solar, damunt el qual es recolza un mur de formigó amb unes peces de ciment circular que facilitaria el drenatge del pendent.

cavea, i que, per tant, l'*ima cavea* tindria, si més no, quinze filades de seients (figura 10).³³

Posteriorment, la *cavea* es va reformar parcialment amb la marmorització dels dos *cunei* centrals, possiblement fins al límit amb la *media cavea*. Per una banda, es va col·locar un *balteus* format per plaques de marbre de 10 cm de gruix fixades amb grapes de ferro, que delimitava ambdós *cunei* i, per l'altra, un revestiment amb plaques de marbre dels seients.³⁴ La construcció del *balteus* va comportar l'anul·lació de la primera filada de seients del projecte original.

5 Abandonament i transformació de l'edifici teatral

Les úniques evidències que, en certa manera, podríem relacionar amb l'abandonament del teatre com a edifici lúdic són els nivells que inutilitzen les canalitzacions d'evacuació d'aigües pluvials situades a l'*orchestra*. Es tracta d'acumulacions de sediments que alternen nivells sorrencs i llimosos de color grisenc, amb fines capes de sorra d'estratificació irregular. Una seqüència que, a l'espera de l'estudi definitiu del context, es formaria amb posterioritat, a mitjan segle III dC o a finals d'aquest. Un procés de deposició gradual que es prolongaria al llarg dels segles IV/V, moment al qual corresponen els materials recuperats en els nivells superiors.³⁵

Pel que fa als indicis de canvi de funció de l'edifici, només podem destacar la documentació d'un petit forn de planta ovalada per a la fosa de plom localitzat al tram oriental de l'*aditus* –un cop espoliat el paviment original–, al costat nord del mur del *pulpitum*.³⁶ A l'interior es van trobar restes de fosa de plom, probablement extrems de les grapes dels carreus de la *scaenae frons* durant el procés de desmantellament d'aquest.

6 Conclusions

Tot i el caràcter contingut i limitat de la intervenció arqueològica, els resultats obtinguts permeten esbossar les línies generals de l'evolució d'aquest espai estratègic de la ciutat romana. L'observació de les restes conservades i una revisió de dades inèdites o disperses, tant del solar del teatre com de l'entorn més immediat, han tingut i tindran, també, un paper fonamental.

Podem pensar que durant les primeres dècades de presència romana aquest espai situat entre l'antic poblat ibèric, localitzat sobre el promontori occidental, i el port, als seus peus, no patiria transformacions importants. En aquest període, l'activitat constructiva se centra en el cim del turó, amb l'erecció de la base logística i d'operacions romana que dominava tant el nucli indígena com, especialment, el port, node

33. Les principals reconstruccions publicades de la graderia del teatre proposen que l'*ima cavea* tindria set (Berges, 1982, fig. 3) o deu filades de seients (Mar [et al.], 2012, p. 297, fig. 169; Gris [et al.], 2015, p. 215-216, fig. 5 i 6; Ruiz de Arbulo, Mar, 2016, p. 17).

34. Les plaques horitzontals es fixaven amb les verticals amb grapes, de les quals es conserven els arrencaments al costat exterior dels seients de pedra del Mèdol/soldó. Per col·locar les plaques del *balteus* i algunes de les plaques verticals dels seients es van fer uns solcs als carreus dels seients i de les escales. Les plaques horitzontals es van col·locar damunt una capa d'*opus signinum* amb components ceràmics molt fins.

35. Als nivells inferiors dels canals oriental (UE 5002 i 5003) i occidental (UE 5004 i 5005) es detecta la presència de TSA A (Hayes 10A, Hayes 15 i Hayes 32-33), TSA C (Lamboglia 40), TSH Tardana i àmfora Beltrán 68. Al canal central (UE 5007 i 5008) es constata la presència de TSA A, TSA C (Lamboglia 40), TSA D, àmfora d'Empoli i àmfora tipus Tardà D. Al nivell superior del canal central (UE 5006), alterat i contaminat, es van recuperar materials característics del segle V com TSA D (Hayes 74), TSH Tardana, àmfores Late Roman Amphora 3 i 4, àmfora d'Empoli i àmfora Agora d'Atenes M 273. Pel que fa a la fauna podem destacar la troballa de restes corresponents a dos gossos joves de dimensions mitjanes.

36. Restes de plom es van documentar als farciments d'amortització dels pous de l'*aulaeum* (Berges, 1982, p. 121).

principal de la xarxa de comunicacions cap al sud, el nord i l'interior peninsular. Les sitges documentades en aquesta intervenció i altres indicis identificats a l'entorn ens suggereixen una topografia en pendent, formada als peus del penya-segat, on s'ubicava el poblat. Un espai suburbial que s'estendria entre aquest i el port i la línia de costa. Tindria presumiblement un caràcter vial, amb un camí que enllaçaria el port amb el poblat i un altre que conduiria fins al nucli romà del cim. La proximitat del port li conferiria també un caràcter portuari, concretat en la presència d'estructures i àrees d'emmagatzematge distribuïdes al seu entorn per donar servei a les creixents exigències derivades de l'activitat portuària.

En la primera meitat/mitjan segle I aC es constata una primera gran transformació d'aquest sector. Poc abans, al voltant de l'any 100 aC, el vell poblat havia desaparegut com a conseqüència de la implantació d'una ciutat pròpiament romana, amb el desmantellament parcial de la base d'operacions, l'extensió de les muralles cap el sud i la construcció de les principals infraestructures públiques. Una part del poblat és arrasada per deixar pas a la plaça pública que, amb el temps, esdevindrà fòrum de la colònia, situada en el recorregut que connectava els recintes públics de la part alta amb el port. El tancament meridional de la nova muralla resseguia la part superior dels promontoris de costa, deixant fora muralles el port i l'espai que estem tractant.

Un sector que, en aquest context general de transformació, experimenta una profunda remodelació amb el feixat del pendent situat als peus del penya-segat. Una terrassa inferior, a cota del port i de la línia de costa; una terrassa intermèdia, entre aquesta i el penya-segat, i una tercera que correspondria al cim del promontori, ja dins muralles i ocupada per la plaça pública.

Canvia la forma, però, en certa manera, es mantenen les funcions. El camí que abans con-

duïa des del port fins al poblat –de traçat no identificat– adopta la forma de carrer en pendent que ascendeix, en paral·lel al penya-segat, des del port fins a la plaça pública (figura 11). A mode d'hipòtesi, aquest important vial faria inflexió en angle recte a l'arribar a la terrassa superior per dirigir-se, a través d'una porta, a aquesta plaça cívica. Les funcions portuària (magatzems) i comercial (*tabernae*) també tindrien continuïtat, tot i que amb una arquitectura plenament romana i de caràcter probablement públic. Pujant pel carrer des del port, a la dreta, se succeïrien una sèrie d'equipaments comercials oberts a la via. A l'esquerra, possibles magatzems oberts a la terrassa inferior, al port, i seguint l'eix longitudinal del tram de carrer documentat al solar del teatre, un possible pont de l'aqüeducte que conduiria l'aigua del riu Francolí fins al port.³⁷ Com a hipòtesi, plantegem la possibilitat que aquest pont fos la continuïtat en aeri del *cuniculus* localitzat entre els carrers del Gasòmetre i de Caputxins (Macias, Puche, 2005; Burès [et al.], 1998), amb una orientació i cota compatibles amb el traçat que, pensem, tindria aquest pont d'aqüeducte.

En definitiva, al llarg de la primera meitat/mitjan segle I aC té lloc la primera gran remodelació de la façana portuària de Tàrraco, amb la implantació d'un nou eix viari que connectava dos equipaments essencials de la ciutat romana (la plaça pública i el port) i la urbanització dels espais adjacents amb funcions primordialment portuàries i comercials. Això comportaria l'existència d'una porta a la muralla fins ara no identificada.

L'entitat arquitectònica d'aquest urbanisme no va ser impediment perquè s'alcés, dins de la primera meitat del segle I dC, el primer gran edifici públic d'espectacles de Tàrraco (figura 12). Sense entrar en el detall, la construcció del teatre en aquest sector formava part d'un nou i ambiciós projecte de remodelació de la façana portuària que reforçava la connexió entre

37. Una funció semblant a la que va tenir en època medieval i moderna el Rec Major, una conducció d'aigua que portava aigua del riu Francolí fins als molins situats al port, vora l'emplaçament de l'antic teatre.

Figura 11. Proposta de reconstrucció de la fase prèvia al teatre (base: Planimetria Arqueològica de Tàrraco, Macias [et al.], 2007).

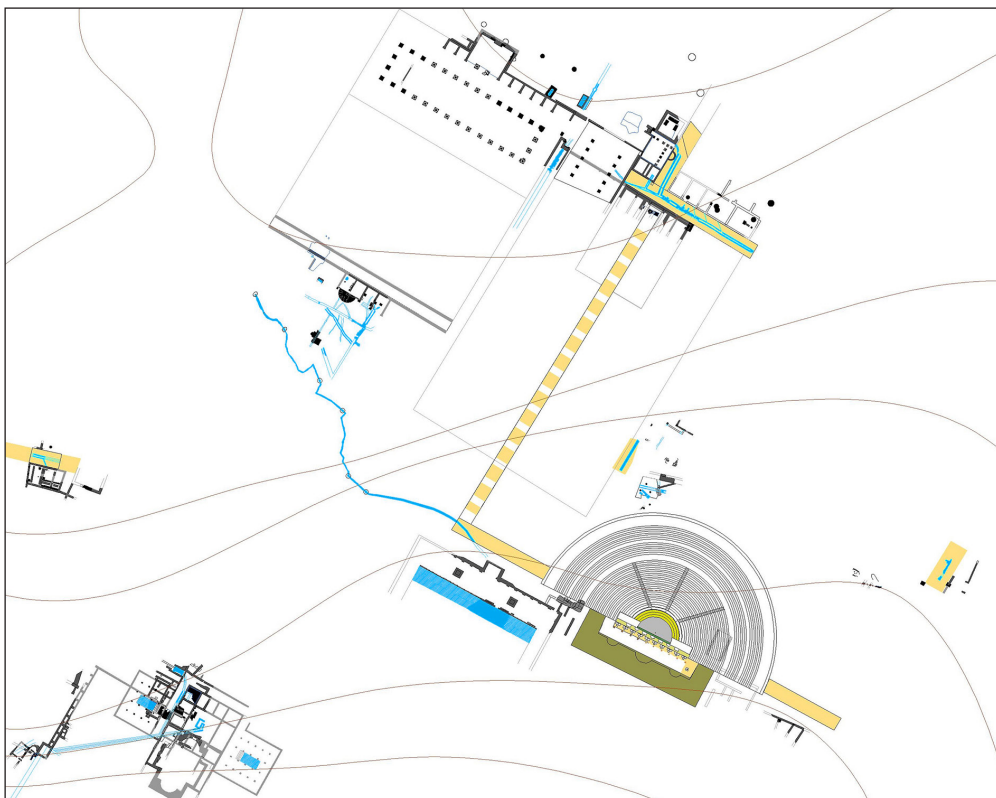

Figura 12. Proposta reconstructiva del teatre i la seva relació amb el fòrum de la colònia (base: Planimetria Arqueològica de Tàrraco, Macias [et al.], 2007).

el fòrum de la colònia i el port, a través de la necessària vinculació entre un espai públic de caràcter polític, religiós i econòmic i un edifici d'espectacles.³⁸ Aquesta proximitat, tant física com funcional, es va veure afavorida per la topografia en pendent, que facilitava la construcció d'una part essencial de l'edifici com és la *cavea*, oberta al fòrum i a la ciutat.

Per a la seva construcció va caldre desmuntar les estructures existents en els punts que interferien amb l'obra del teatre. És el cas de les *tabernae*, que queden sota la *cavea*, i els àmbits d'emmagatzematge portuari documentats a l'*hyposcaenium*. L'antic vial, que articulava la connexió entre la *cavea* i el cos escènic, quedava fossilitzat en l'*aditus*, que mantenien la funció de connectar l'*orchestra*, el teatre, amb el fòrum de la colònia. Deixava de ser un pas obert i públic per esdevenir part d'un recorregut cerimonial que engloba els dos grans espais públics. A través d'aquesta via i de l'*aditus*, que li donen continuïtat, les autoritats que presidien la cerimònia, després de la processó solemne (*pompa*), accedien directament a l'*orchestra*, mentre que la resta de públic, procedent de la plaça foral, accedia al seu seient a través de la façana semicircular.

Dificultats d'ordre urbanístic més importants devia provocar la supressió del possible pont d'aqüeducte, un important equipament hidràulic vinculat al port. En aquest sentit, voldríem suggerir la possibilitat que, a partir de la construcció del teatre, l'aigua es conduís fins al gran estany documentat a l'oest de l'edifici lúdic, integrat en el que s'ha denominat *àrea monumental annexa al teatre*, almenys fins a la inutilització del *cuniculus* a partir del segle II dC (García, Pociña, Remolà, 1997).

Centrant-nos en la restitució de la secció de la *cavea*, els resultats d'aquesta intervenció i, especialment, de la duta a terme l'any 2008, juntament amb l'anàlisi d'altres documents, ens permeten proposar una *ima cavea* de, si més no, quinze seients. Aquest model d'*ima*

cavea desproporcionada en relació amb la *media* i la *summa* és molt comú en altres teatres del món romà, com, per exemple, els de Màlaga, Cartagena, Orange, Mérida, etc. Una solució que permetria donar cabuda a un nombre elevat de representats de l'ordre eqüestre i senatorial, en consonància amb la rellevància política de Tàrraco.

Aquesta profunda reforma de l'extrem oriental de la façana portuària devia comportar el desplaçament cap a l'oest, en direcció al riu, d'una part significativa dels equipaments relacionats més directament amb l'activitat portuària (magatzems principalment). En efecte, dins de la primera meitat del segle I dC es constata la construcció de bateries de magatzems oberts a l'extrem més occidental de la via marítima que vertebrava aquest altre extrem del suburbi portuari (Remolà, Vilaseca, 2000; Remolà, Sánchez, 2010; Lasheras, 2017 i 2018; Remolà, Lasheras, en premsa).

En relació amb l'abandonament de la funció teatral de l'edifici, són pocs els indicis. La inutilització dels canals de desguàs de l'*orchestra* a partir de finals del segle III dC –com mostren els resultats d'aquesta intervenció– no és un argument sòlid per plantejar la fi dels espectacles. L'activitat, potser amb menys intensitat i periodicitat, podria, a manca d'altres evidències, haver continuat. El rebliment de clavegueres i col·lectors de la ciutat és un procés àmpliament constatat a partir de finals del segle III dC, en un ambient general de deteriorament dels serveis públics i abandonament d'una part considerable de les àrees suburbials.

I del que succeeix en època tardoromana i visigoda encara en tenim menys dades. La presència d'àrees de producció artesanal, com el forn de plom documentat en aquesta intervenció, formarien part d'un procés de reocupació i canvi funcional que no podem concretar. No obstant això, l'entitat arquitectònica de l'edifici i la proximitat a un equipament essencial de la ciutat, com és el port, podrien suggerir un ús

38. Com també es pot constatar en la relació entre els recintes públics de la part alta i el circ i, més tard, l'amfiteatre.

vinculat a l'activitat portuària (magatzems, tallers...) i/o comercial, com succeeix, per exemple, en aquest segon cas, al teatre de Cartagena.

Bibliografia

- BERGES, P. M. (1982). "Teatro Romano de Tarragona". A: *Actas del simposio El Teatro en la Hispania Romana: Mérida, 13-15 de noviembre de 1980*. Badajoz: Institución Cultural Pedro de Valencia, p. 115-137.
- BURÈS, L.; GARCÍA, M.; MACIAS, J. M. (1998). "Un aqüeducte subterrani a Tàrraco". *Empúries*, núm. 51, Girona, p. 183-196.
- CARBÓ, F. (1919), *Troballes arqueològiques a Tarragona: diari de les excavacions del Teatre romà de Tarragona*. Tarragona. (Inèdit)
- DASCA, A. (1990). "Teatre romà (carrer de Caputxins)". A: *Butlletí Arqueològic*, núm. 12. Tarragona, p. 241-243.
- DASCA, A. (1991). *Memòria de l'excavació del solar número 5 del carrer Caputxins*. Tarragona: Servei d'Arqueologia. (Memòria inèdita)
- DUPRÉ, X. (1987). "Teatro romano de Tarragona". *Arqueologia*, 84-85. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 128.
- GARCÍA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. (1997). "Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)"- *Pyrenae* 28, Barcelona, p. 179-209.
- GEBELLÍ, P. (1999). "Noves dades per a la datació del teatre romà de Tàrraco. La intervenció al carrer Caputxins núm. 5". *Butlletí Arqueològic*, núm. 21-22, Tarragona, p. 127-154.
- GRIS, F.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A.; VIVÓ, D. (2015). "Textura y color: interpretación del espacio escénico del teatro romano de Tarragona". *Tarraco biennial. Actes 2n congrés internacional d'arqueologia i món antic. August i les províncies occidentals, 2000 aniversari de la mort d'August*. Vol. 2. Tarragona, p. 211-220.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA, E. (1892). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la repoblación cristiana*, Tarragona.
- LASHERAS, A. (2017). "El suburbio portuario de Tarraco en la Antigüedad tardía: modelos de ocupación y evolución urbana entre los siglos III y VIII". A: PANZRAM, S. (ed.) *Oppidum – civitas – urbs. Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und al-Andalus*. Münster, p. 787-810.
- LASHERAS, A. (2018). *El suburbi portuari de Tàrraco a l'Antiguitat tardana (segles III-VIII dC)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. (Tesi doctoral inèdita)
- LEOTTA, M. C. (2017). *La ceramica ellenistica a rilievo dell'Italia centrale*. Roma: Scienze e Lettere.
- MACIAS, J. M.; PUCHE, J. M. (2005). "El *cu-niculus* de Tàrraco: tècnica i anàlisi d'una obra amagada". *Tarraco i l'aigua*. Tarragona, p. 37-50.
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (2007). *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. Documenta, 5, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J. (1992). "El Teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente". A: RAMALLO, S.; SANTIUSTE, J. F. (coord.), *Teatros Romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*, 2, Murcia, p. 11-24.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRÁN-CABALLERO, J. A. (2012). *Tarraco arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. De la Tarragona ibérica a la construcción del templo de Augusto*. Vol. 1, Tarragona.
- MARTÍ, G. (2000). "C/ Caputxins, 5". *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn, 1993-1999*. Tarragona, p. 151-153.
- MASSÓ, J. (2015). "El teatre romà de Tarragona: història de la recerca arqueològica fins al 1977". *Butlletí Arqueològic*, núm. 34-35

- (2012-2013). Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, Servei Arqueològic, p. 5-43.
- OLIVA, C. (1919). "Hallazgos en el Teatro Romano de Tarragona". *Boletín Arqueológico*, ep. II, 24. Tarragona, p. 69-79.
- PAPIOL, L. (2004). "Memòries dels meus treballs arqueològics". *Estudis de Constantí*, núm. 20. Tarragona, p. 72-75.
- PUIG I CADAVALCH, J. (1915-1920). "Teatre Romà de Tarragona". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona, p. 712-717.
- PUIG I CADAVALCH, J. (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- REMOLÀ, J. A.; VILASECA, A. (2000). "Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona". *Tribuna d'arqueologia 1997-1998*. Barcelona, p. 77-96.
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ, J. (2008). *Memoria de la excavación arqueológica de la unidad de intervención 8 del teatro romano de Tarragona, 2008*. Tarragona. (Memòria d'excavació inèdita)
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ, J. (2010). "El sector occidental del suburbi portuari de Tàrraco". *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild*. Tarragona, p. 595-618.
- REMOLÀ, J. A.; LASHERAS, A. (En premsa). "Habitar en los suburbia portuarios de la Antigüedad tardía: el caso de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)". *II Convegno Internazionale del CISEM "Abitare nel Mediterraneo tardoantico"* (Bologna, 2-5 marzo 2016), Bari.
- RUIZ DE ARBULO, J.; MAR, R. (2016). *Tàrraco Patrimoni Mundial. Una nova visió*. 3. *El Teatre romà. Un monument encara per recuperar*. Fet a Tarragona, 18, Tarragona.